

Наташа ЈОВАНОВИЋ

(Београд, Народна библиотека Србије –
установа културе од националног значаја)

natasa.jovanovic@nb.rs

РОВОВАЦ (1916)

РУКОПИСНИ ЛИСТ СТАНИСЛАВА КРАКОВА

Кључне речи: Станислав Краков, *Рововац*, рукописни лист, Први светски рат, Велики рат, Народна библиотека Србије

Апстракт: У раду је приказан рукописни лист *Рововац*, рововски шаљиви лист који је покренуо и писао Станислав Краков у време борби на Кајмакчалану. Током децембра 1916. године изашло је четири броја који се данас чувају у Народној библиотеци Србије. *Рововац* је, као и његов аутор, на први поглед необуздан, разбарушен, шеретски, обичан. Када мало дубље проникнемо у његове тајне, откривамо његову суптилност, лепоту, загонетност, комплексност. *Рововац* не можемо читати само на његовим страницама, да бисмо га боље разумели морамо га дешифровати у многим записима Великог рата.

*Време брише из сећања успомену на људе
који су створили легенду о Капији Слободе.*
(Јаковљевић 1982: 399)

Висови Кајмакчалана су у другој половини 1916. године били поприште најтежих борби, током којих је српска војска освојила „Капију слободе”, односно тешко утврђени „Борисов град”, како су Бугари звали врх Кајмакчалана.¹ Узалуд су непријатељске снаге наваљивале да поврате изгубљене положаје, српски војник је једном ногом крочио у отаџбину и није намеравао више да узмиче. Крајем 1916. године интензитет борби је делимично смањен, али се и даље свакодневно чуло пушкарање и грување топова.²

¹ Бугарски војници су сматрали да је врх Кајмакчалана неосвојив и називали су га „Борисов град”. Српски војници су га називали „Капија слободе” и на том месту су први пут ступили на тло отаџбине након повлачења преко Албаније. У јуришу је заузет врх Свети Илија (планина Нице, планински масив Кајмакчалана). Српска Врховна команда је пренела осматрачницу српске војске са Кајмакчалана у Београд, где се и данас налази у Пионирском парку прекопута Народне скупштине.

² Пример да су, иако смањеног интензитета, смртоносни окршаји још увек били свакодневица је и *Извештај Врховне команде* о стању 29. и 30. новембра 1916. године у којем се извештава о жестоких борбама у рејону Кајмакчалана и погибији знатног броја официра међу којима и потпуковника Војина Поповића, чувеног војводе Вука. (ВРС Књ. 20, 1931: 877)

Млади српски официер, више пута рањаван и одликован за јунаштво, још незалечених рана задобијених у крвавим јуришима, у блатњавим рововима тих хладних децембарских дана, црта и пише лист којим покушава да разгали своје другове, насмеје их, ободри...

Овај млади официер, који је своје прве списатељске кораке начинио баш у рову, зове се Станислав Краков, а лист који је „на колону писао”, буквално под непријатељским куршумима, бомбама и гранатама, зове се *Рововац*.

Станислав Краков је у то време био потпоручник на служби у 17. пешадијском пуку Дринске дивизије Војске Краљевине Србије. Краковљева јединица је у децембру 1916. године држала положај на обронцима Рововске косе, у непосредном додиру са непријатељским снагама.³

Рововац је био лист који сам почео да издајем чим сам се из болнице вратио на фронт. Писао сам га руком и сам илустровао, а батаљонски писар га је преписивао у десет примерака, и ја сам у сваком морао да понављам илустрације... (Краков 2009: 220)

Осим што је био покретач, главни уредник, илустратор и аутор већине прилога у *Рововцу*, Краков је у том периоду почео и завршио свој први роман.

Још сам најмирнији био у рововима. Тада сам имао доста времена да ноћу, између два обиласка мојих људи на осматрачницама и објавницама, седим у подземном заклону и да, на светлости свећа, пишем. Завршио сам већ свој први роман и дао сам му име „Кроз буру”. (Краков 2009: 221)

Помена о рукописном листу *Рововац* било је до сада у прилозима Драгане Лазаревић, Бранке Булатовић, Марије Дедић и књигама Љубомира Сарамандића и Добрила Аранитовића и Радомана Ристе Манојловића (Лазаревић 1992: 104; Булатовић 2000: 94; Булатовић 2003: 262; Дедић 2014: web; Сарамандић 2004: 87; Аранитовић и Манојловић 2007: 14).

Опис *Рововца*

Рукописни лист *Рововац* је вероватно јединствен, или бар врло раритетан, по томе што је ручно писан и умножаван у непосредном ратном окружењу, на првој линији фронта, како и у самом листу пише „на Рововској коси, 150 метара од Бугара”.

У периоду од [1.] до 25. децембра 1916. године, изашла су четири броја *Рововца*, тачније до момента када су претпостављени

³ *Извештај Команданта III армије: Об. бр. 5613* од 4. јануара 1917. године: Распоред Дринске дивизије на дан 27. децембра 1916. године. (ВРС Књ. 21, 1931: 112)

Кракову забранили даље излагање листа,⁴ због превише смелих текстова, који су, осим шаљивог приказа војничког живота, на сатиричан начин указивали на негативне појаве у различитим деловима српских структура ратног и предратног времена.

Лист је вероватно добио назив према омиљеном артиљеријском оруђу, које су српски војници од миља звали „рововац” (топ сличан минобацачу) и често користили у рововским борбама тог времена, јуришима и контрајуришима. И сам аутор, у свом дневнику из 1915/1916. године, за одређене врсте топова користи назив „рововац”, па чак за један распоређен на некој другој Рововској коси бележи:

На Рововској Коси, десном крилу [команде], био је један „рововац” коме при опаљивању излети фаља и он постане неупотребљив. (Краков [Дневник 1915/1916]: 118)

Називу листа вероватно су допринели и војници – „рововци”, учесници у рововском рату, затим ровови који су војницима постали друга кућа, као и сам положај дивизије на Рововској коси.

Сл. 1. „Рововац”, детаљ
(*Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 7)

⁴ Краков наводи да му је начелник штаба Дринске дивизије, потпуковник Милан Завађил, иако је са симпатијама гледао на његов „новинарски” рад, прећутно одобравајући критички став листа, саопштио да се „за сада, новинарска активност мора прекинути”. Краков такође наводи и да је колегама официрима, почетком 1918. године, усмено „креирао” један број *Рововца*. (Краков 2009: 220)

Наслов листа је у свим бројевима *Рововца* графички истакнут. На свим бројевима, наслов се са горње стране протеже између јата птица, натписа Солун са леве и сунца и натписа Кајмакчалан са десне стране, а са доње стране се од броја два протеже између Tourg Blanch са леве и Рововске косе са десне стране. Изнад наслова првог броја је нацртан шлем, а испод два укрштена артиљеријска пројектила између којих је гомила артиљеријских зрна. У наредним бројевима се уместо два пројектила укрштају флаша шампањца „Merсі” и граната од 45 кг између којих је бомба.

На пожутелом, попречно окренутом папиру на линије, формата 21 x 16 cm (број 1 и 2) и каро папиру формата 22 x 16 cm (број 3 и 4), *Рововац* је писан, цртан и сенчен графитном оловком, а подручје наслова бројева 3 и 4 сенчено је и плавом дрвеном бојицом. Текст је писан једностубачно и двостубачно, писаним словима, ћирилицом. Лист је датиран по старом календару. Странице нису нумерисане.

У првом и другом броју *Рововца* као одговорни уредник наводи се *Остоја Палага*, у броју 3 власник листа је Станислав-ов, а одговорни уредник Милан Завађил, док је у броју 4 Станислав-ов и власник и уредник. Милан Завађил, Краковљев претпостављени, као уредник се помиње у шаљивом контексту, а остало су псеудоними које је Краков користио у листу. Псеудоним Станислав-ов састављен је од имена и последњег слога презимена аутора, а због чега се одлучио за псеудоним Остоја Палага тренутно није познато.

Место издавања, Рововска коса, један је од топонима у рејону Кајмакчалана. У импресуму на крају листа наводи се да је „штампарија „Крива Феја”, ул. Јулке Кулбелери бр. 303”. Крива Феја је топоним у рејону планине Бесна кобила у близини Врања, где је Краков током 1915. године учествовао у борбеним дејствима (Краков 2009: 86), а Јулка Кулбелери је један од топонима у рејону Кајмакчалана (ВРС Књ. 20, 1931: 993).

У фонду Народне библиотеке Србије сачувано је 4 броја на укупно 15 листова. Недостаје последњи лист броја 4. Према досадашњим сазнањима, меморијални комплекс „Родна кућа војводе Живојина Мишића” у Струганику поседује непотпун примерак из приватне колекције. Иако је Краков *Рововац* осмислио и покренуо као лист свога батаљона, врло брзо је стекао и „ширу публику”, тако да се у изложбеној поставци музеја „Родна кућа војводе Живојина Мишића” у Струганику наводи као „шаљиви војнички рововски лист 17. пешадијског пука Дринске дивизије”.

Садржај листа

Краков је углавном осмишљавао, писао и цртао све прилоге. Лист садржи пародично обрађене дневне и ратне вести, хумористичке стране, шаљиво приказане огласе, приче, песме... *Рововац*

је углавном доносио духовите приказе актуелних догађаја у непосредном окружењу или оних које је Краков сазнавао на различите начине, често из билтена и дневних новина, тј. свих „озбиљних” извора до којих је долазио.

Бројне и веома упечатљиве илустрације углавном су рађене у форми кратког стрипа или као пратећа илустрација одређеним текстовима. Краков је приликом умножавања – преписивања листа, у сваком примерку изнова цртао илустрације. Премда је настојао да буду истоветне, приметне су разлике у појединим детаљима.⁵

О разлозима покретања листа и његовој концепцији сазнајемо већ из уводне рубрике првог броја „Позив на претплату”, у којој је наговештена сатирична оријентација листа:

Поштовани читаоци,

У оскудици других јавних гласила покренули смо овај „патриотически” лист. / Молимо поштоване читаоце и пријатеље да нас у овоме раду потпомогну. / У лист ће се примати песме и патриотска сачињенија у којима ће бити много крви, „изгинућемо сви до једнога”, „нећемо дати ни стопе земље” и. т. д. / За политички преглед ангажовали смо г. Џоњу и г. Шекељу, а за дневне вести ангажован је као репортер г. Никола Коморџија. / Ступили смо у везу са бежично телеграфском-коморциском агенцијом „Радио” и имаћемо тазе вести из прве руке. / За дописнике са стране ангажовали смо „чистокрвне Шумадинце” и опробане патриоте и то: гг. Фићу Левензона, Наума Сколомерију и њима подобне. / Извештаје са концерата и позоришних продукција писаће г. Мијат „Пјевчик” коме су изнели чикарму да је артиљериски официр. / За финансиске расправе ангажовали смо гг. Шећеровића, Левића и Булија. Први чланак биће од г. Левића: „Претварање динара у драхми – у злато и обрнуто”. / Чланке о горосечи и народној економији писаће поп Минић и компанија. / Г. Перци Гуслар обећао нам је послати из Америке песме уз гусле тако жалостивне да, касти, морају ударити сузе на очи. / Претплата на лист је табак хартије на недељу, јер уредништво није у могућности да исту набави. / Огла- си се примају по умереној цени.

С поштовањем

Одбор.

(Рововац, 1916, бр. 1: 1–2)

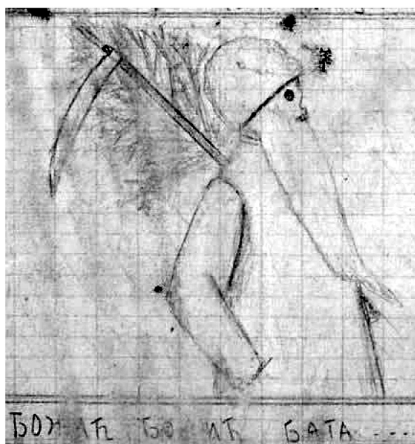
Поред „светских” тема, *Рововац* се бавио и свакодневним војничким животом на једном од најкрвавијих бојишта српске војске у историји. Божићни број *Рововца*⁶ доноси две песме, које осликавају атмосферу на кајмакчаланским висовима:

⁵ То показује поређење примерака из Народне библиотеке Србије и музеја „Родна кућа војводе Живојина Мишића”. Сл. 7аб.

⁶ Божић је у српској војсци прослављан 25. децембра према старом, односно јулијанском календару, који је у Србији коришћен до јануара 1919. године.

Божић Бата

Наш Божић-бата
 Носи џак граната,
 Гомилу шрапнела,
 Врећу гвожђа врела,
 Челика, олова
 За борца из рова.

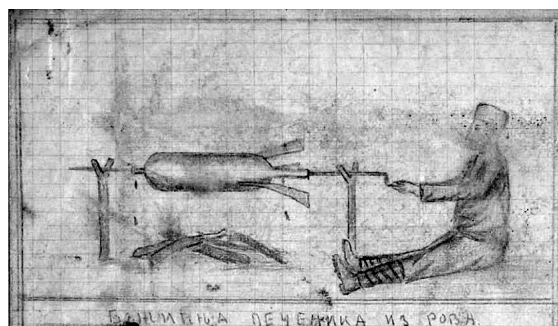

Сл. 2. „Божић Бата”
 (Ровоцац, 1916, бр. 4 (25. децембар): 3)

или

Божић у рову

Чуј, куршум где пишти
 И граната звижди.
 „Минофрљке” хуче,
 А митраљез туче.
 Свуда јек и врева
 И бајонет сева.
 Ручне бомбе хује
 Ето тако дочекује
 Пешак Божић у рову.

Сл. 3. „Божићна печеница из рова”
 (Ровоцац, 1916, бр. 4 (25. децембар): 3)

Осим у песмама, специфичан рововски хумор, мало весео, мало трагичан, огледао се и у огласима. Измишљени доктори Сломивратић и Пребиногић рекламирају „РОВОВИН”, који садржи „50% куршумина, 28% шрапнелина, 14% гранадина и 8% бомбина, а лечи нервозу, реуматизам, костобољу, туберкулозу, глувоћу и т. д. Продаје се у дозама од 32 грама па до 40 кг, а за успешно лечење може се сваки уверити по многим крстачама”. (Рововац, 1916, бр. 3 (18. децембар): 8)

Сл. 4. „Рововин”
(Рововац, 1916, бр. 3 (18. децембар): 8)

Шалџива прича „Један митинг”, објављена у рубрици *Дневне вести*, пародично описује „протестни митинг” који су на Кајмакчалану држали „сви коњи, мазгови и магарци са положаја”. Према причи, они су се организовали и изабрали руководство које:

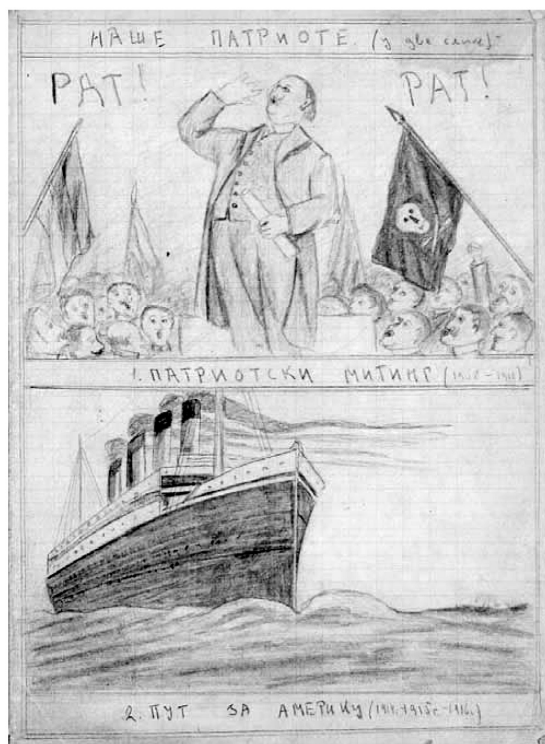
1) Најенергичније протестује против неправде која се чини свима коњима, мазговима и магарцима на фронту. 2) Пошто коњи, мазгови и магарци у позадини добијају не исто, већ много веће следовање а међутим заклоњени су од „погибељи” и штрапаца и улежавају се у топлим шталама... (Рововац, 1916, бр. 2 (8. децембар): 4)

Краков у причи алудира на повлашћен положај појединаца у позадини фронта у односу на борце прве линије. Поред указивања на немаран однос према борцима, Краков у овој причи ипак

указује да је Србија нападнута и да се мора бранити, алудирајући на тренутну бесмисленост пацифистичких идеја које су заговарали лидери српских социјалиста Драгутин Лапчевић и Триша Кацлеровић, од којих тражи да:

подејствују код остале стоке која се налази са оне стране положеја да се и она са нама солидарише. Ако другови Лапчевић и Кацлеровић не буду имали успеха код немачких социјалиста и стока остане и даље ратоборна као и вођ немачких социјалиста Липкнехт, борићемо се против њих и оне коње, мазгове и магарце који у будуће буду гласали за Лапчевића и Кацлеровића избацићемо из своје средине да нам име не каљају. (*Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 6)

Краков указује да Србија није желела рат, да је српском народу и војсци доста страдања, нарочито јер у тешким временима појединци користе сваку могућност за стицање привилегија и лагодан живот, али да је неупитна решеност за борбу до коначног ослобођења Србије.

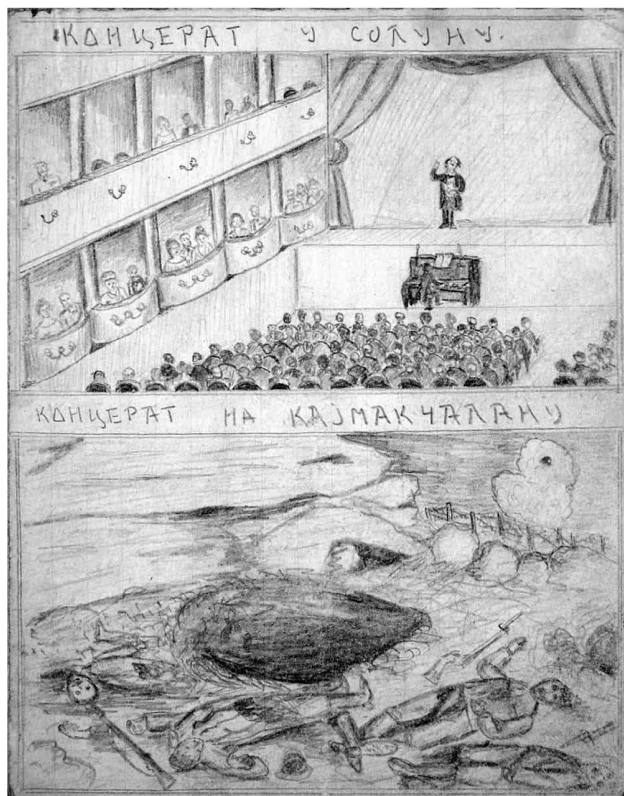

Сл. 5. „Наше патриоте“
(*Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 3)

Прича је објављена на четвртој и шестој страни другог броја *Рововца*, док на трећој и петој страни, свакако не случајно, илустрације сликовито указују на бахатост привилегованих слојева српског друштва у најтежим временима за српски народ и државу.

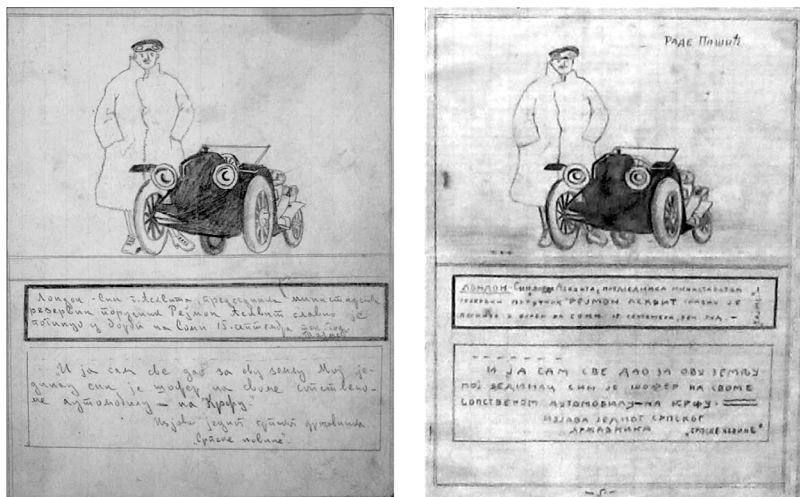
Трећа страна у две слике приказује „Концерат у Солуну” и „Концерат на Кајмакчалану”. На првој публика у свечаним оделима и вечерњим тоалетима ужива у концерту, друга илуструје бојиште током бомбардовања са раскомаданим телима погинулих војника.

Сл. 6. „Концерат у Солуну” и „Концерат на Кајмакчалану”
(*Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 3)

Краков се није либио да „поткачи” чак ни најмоћније људе свога времена. На петој страни другог броја насликан је Раде Пашић, син Николе Пашића, актер многих афера и нека врста тадашњег „контровезног бизнисмена”, како позира поред луксузног спортског аутомобила. Испод слике је вест пренешена из *Тајмса* о јуначкој погибији резервног поручника Рејмона Асквита, сина британског премијера Асквита, током борби на Соми. Упоредо је пренета „изјава једног српског државника” из *Српских новина*:

„И ја сам све дао за земљу. Мој јединац син је шофер на своје сопственоме аутомобилу – на Крфу”. Нескривена је алузија на цинизам Николе Раде Пашића, који је заташкавао Радетове скандале, а може се чак рећи да га је подржавао и у многим корупционашким активностима.

Сл. 7аб. „Раде Пашић”
(Ровоцац, 1916, бр. 2 (8. децембар): 5)

- а) Слика лево, примерак Народне библиотеке Србије;
б) Слика десно, примерак из меморијалног комплекса
„Родна кућа војводе Живојина Мишића” у Струганику⁷

Никола је Радета одмах након почетка рата послао у Париз, где је Раде био актер низа афера. Оптуживан је за дипломатске скандале, крађе из српских фондова, баханалије, преваре и друге криминалне активности, које су напорима српских дипломата у Паризу заташкаване. Врхунац је Радетово хапшење од стране француских власти због злоупотребе дипломатског имунитета и сумње да је умешан у шверц платине, коришћене за производњу авиона и топовске муниције. Раде је био ухапшен као један од организатора пребацивања платине дипломатским коферима српске владе у Швајцарску, која је тамо продавана немачким агентима. Французи су Радета Пашића ослободили под условом да одмах напусти Француску и оде на Крф (Ђорђевић 2012: web).

⁷ Упоредивањем примерака, можемо видети да је на примерку лево, из Народне библиотеке Србије, изостављена нумерација стране и име „Раде Пашић” у горњем десном углу, што се на примерку десно, из Струганика (Родна кућа војводе Живојина Мишића), јасно види. Уочљиве су и друге разлике: у папиру, рукопису, броју редова, детаљима на цртежу итд.

Сарадници и личности које су утицале
на излажење *Рововца*

У мањој мери, у *Рововцу* се налазе и прилози других аутора. У броју 3, од 18. децембра 1916. године, објављена је сатирична прича из војничког живота Адама Младеновића са назнаком *Види „Српски гласник” бр. 338 од 17. децембра 1916 год.* Младеновић је у наведеном листу објавио сличну причу, али не и идентичну. Имајући у виду удаљеност борбених линија од Солуна и мали временски размак између излажења поменутих бројева *Рововца* и *Српског гласника*,⁸ долазимо до закључка да је Краков ову причу раније добио од Младеновића.

Стварању листа допринео је и понеки саборац са Рововске косе, тако да је у рубрици *Поезија из рова* објављена „Песмица из рова”, након што је уредник „умољен од стране г. Мила Леловца актив. каплара 2. чете иначе резервног снајдера, да одштапамо ову његову песмицу писану у рову” (*Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 5).

На појединим местима, иницијали или псеудоними сарадника су неразумљиви или нечитки, те се на основу њих тренутно не могу идентификовати личности које су евентуално допринеле садржају листа.

Личности које се појављују у *Рововцу*

На страницама *Рововца* промиче читав низ личности, упечатљивих по надимцима или шаљивим псеудонимима. Помињу се у различитим контекстима, као измишљени сарадници, у вестима, кроз приче, песме, илустрације... Краков је инспирацију налазио у непосредном окружењу, ужем и ширем контексту ратних дешавања и вестима до којих је долазио на различите начине. На исти начин се одлучивао и да поједине личности „убаци” у *Рововац*. Тако наилазимо на шаролико „друштво”, од четног куvara, преко српских високих официра и државника до грчког краља и америчког председника. Краков ретко када личности помиње именом и презименом у целости, већ углавном искривљено или према надимцима и псеудонимима које им је дао на основу личне процене њихових карактеристичних одлика. Није толико тешко претпоставити ко је „председник Вилзон” или „немачки социјалиста Липкнехт”, али је ипак мало теже препознати ко је нпр. „Мијат Пјевчик”, „Перци Гуслар” или „поп Наупарски”, док је са ове временске дистанце тешко сазнати ко је „Шиља коморција”, „Брана Оперативни” или „г. Шекел”. Међу онима које смо успели да решимо су:

⁸ *Српски гласник* је такође био једно од гласила на које су црнорукци покушавали да остваре утицај и који су успели у томе постављајући себи одане људе на руководећа места у листу (ТПО 1918: 279–280).

1. **Милан Завађил**, официр српске војске у Првом светском рату, један од Краковљевих претпостављених током рата. Иако способан и храбар старешина, пензионисан је у време Солунског процеса.⁹ У време излагања *Рововца* био је начелник штаба Дринске дивизије, у чијем је саставу био и 17. пешадијски пук. Вероватни разлог за његово пензионисање је пријатељски однос са „црнорукцима”, као и довођење Завађила у везу са Радом Малобабићем (ТПО 1918: 84, 105), који је осуђен и стрељан током процеса. Завађил се у листу шаљиво помиње као уредник.

2. **Аврам С. Левић** (1869–1942?), високи чиновник Министарства финансија, начелник Државног рачуноводства Краљевине Србије, у време када су министри финансија били Стојан Протић и Лаза Пачу. Током повлачења српске војске и државних институција у Првом светском рату, била му је поверена брига о Главној државној благајни. Сем старања о око 200 сандука државног злата, Левић је приликом повлачења био задужен за евакуацију неких од најзначајнијих српских културних блага. Између осталог, заслужан је за евакуацију и спасавање *Мирослављевог јеванђеља* које је донео на острво Крф (ЗЈС 2011: 139–140).

Године 1917. био је уплетен у вртлог суђења пуковнику Драгутину Т. Димитријевићу Апису (1876–1917), на чијој листи је тобоже фигурирао као будући министар финансија (ТПО 1918: 62). Сведочећи на процесу, Левић, али и неки други сведоци, наводе да су приликом повлачења преко Албаније „црнорукци” покушали да му отму државну касу у којој је тог тренутка било око 50 милиона динара (ТПО 1918: 58–60, 335).

Са положаја шефа смењен је 1916. због наводних малверзација у руковању државном благајном, и у снабдевању војске у избеглиштву и размењивању динара за драхме. На његово место постављен је Милан Стојадиновић. Левић је један од оснивача масонске ложе „Србија”. Ухапшен је од стране Гестапоа 1941. и спроведен у лагер на Сајмишту, где му се губи сваки траг (Ћирковић 2009: 292–293). Левић се у листу шаљиво помиње као један од сарадника „за финансијске расправе”.

3. **Бенцион Були** (1867–1933), банкар, народни посланик. Услед јаких веза са иностраним партнерима добар део извозне трговине пре Првог светског рата ишао је преко банака у којима је имао улоге. Члан Народне радикалне странке, мандат посланика имао је у периоду Ослободилачких ратова. Током мандата био је члан Финансијског одбора Народне скупштине. Обављао је саветодавну улогу приликом закључења свих битнијих зајмова у иностранству. У Солуну је своју златну резерву ставио на располагање избеглицама јер Грци нису хтели да откупљују динаре. Након смештаја, Народна банка је наставила са овом праксом свуда где је било избеглица, чиме је одржан курс динара. Као

⁹ Акт министра војног ФАО Бр. 18824 од 18. јула 1917. године, објављеном у *Службеном војном листу* Министарства војног, у Солуну, Год. 36, бр. 17 (22. јула 1917): 203.

посланик учествовао је у доношењу Нишке и Крфске декларације. У рату је преузео издржавање општинских службеника и свештених лица, за шта му је Министарство вера рефундирало средства 1920. године. Заслужан је и за организовање банкарског система у новонасталој држави. Био је резервни коњички капетан I класе. Одликован је Орденом Светог Саве II степена, Орденом Белог орла III степена и Карађорђевом звездом (ЗЈС 2011: 44–45). Помиње се у листу као Були.

4. **Наум Димитријевић – Сколомерија** (1858–1920), новинар, полицајац и ватрени присталица радикалне странке. Службовао је у Министарству унутрашњих дела, а касније прешао у новинарство. Једно време је био председник Новинарског удружења. И као сарадник, и као уредник својих листова, радио је за радикалну странку. Надимке *Геџа* и *Наум Геџа* добио је као власник и уредник *Геџе*, непревазиђеног хумористичко-сатиричног листа српских радикала. Главни сарадници овог шаљивог листа користили су велики број псеудонима и анонима. Наум Димитријевић је користио псеудониме *Геџа*, *Стари Геџа* и *Софија*. Имао је надимак *Сколомерија*, који је, према тумачењу Јована Ћирилова, настао од грчког корена *сколаме* – „нахерен” (Рошуљ 1998: 29–30, 33, 147). Помиње се у листу као Наум Сколомерија.

5. **Петар Перуновић – Перун**, народни гуслар (1880–1952). Родио се у црногорском селу Дреновштици, у стаблу пјешивачког племена. Као основац, певао је „из гласа” пред књазом под Острогом и добио наполеона. Завршио је у Шапцу шест разреда гимназије, станујући у кући породице Винавер. Потом, у Београду уписује Мокрањчеву музичку школу код проф. Јосифа Маринковића (композитора „Хеј трубачи с бојне Дрине”). Перун је 1908. године, пред спомеником кнеза Михаила, у присуству огромне масе родољуба, оптужио аустроугарску царевину за анексију Босне и Херцеговине, а принца Карађорђевића позвао да раскине ропске ланце и апеловао на Србију да похита браћи у помоћ. Од тога доба он се прочуо као признати гуслар, који пева у краљевском двору, у Народној скупштини, у позоришту, у средњим и високим школама, у војним касарнама, на бојиштима балканских ратова и Првог светског рата, ширећи патриотске идеје. Као добровољац, учествовао је у свим ратовима за ослобођење и уједињење Српства од 1912. до 1918. године. Одликован је највећим војним одликовањима Србије у чијим редовима се као ратник и као гуслар борио без предаха. Незаборавање су његове заслуге у буђењу националне свести од 1916. до 1919. године, међу нашим исељеницима у Америци, где је помоћу гусала допринео пријављивању хиљаде добровољаца за српску војску, за одлазак на Солунски фронт. Николи Тесли је поклатио своје грамофонске плоче и одушевио га својим песмама, а Михајло Пупин је лично приредио свечани испраћај када је Перун на повратку у отаџбину напуштао Њујорк. Чуване Перунове гусле направио је један Граховљанин и даровао их црногорском господару Николи I, који их је потом поклатио

српском посланику у Цариграду Јаши Ненадовићу, а Јашин стриц Добривоје даровао их је даље Перуну 1908. године на једном концерту. Украшене су разним дуборезбарским орнаментима, симболима и натписима. Гусле су израђене 1900. године и посвећене „јуначком разговору”, како је то урезано на њиховом рукождеру. На врху гусала израђена је круна цара Душана и црногорска круна са лавом у средини. Перун се од ових гусала није раздвајао ни у бојним окршајима. У борби на Гучеву био је рањен и унапређен у официрски чин, а круна-глава на његовим гуслама разнесена. Гуслару није сметало да на осакаћеним гуслама пева све до своје смрти. На Перуновим гуслама су урезана важнија збивања у којима је лично суделовао: анексија 1908, Косово 1912, Гучево 1914, Албанија 1915, Америка... (Добричанин 1968: 6–61). Перун је на струнама пронео славу српског оружја широм света. Помиње се у листу као Перци Гуслар.

6. **Драгутин Драгиша Лапчевић** (1867–1939), новинар и политичар. Један од оснивача Српске социјалдемократске странке, изабран за председника 1903, а 1905. године због искључења групе Јовановић – Скерлић – Јовчић поднео оставку. Поново је председник странке од 1908, да би опет 1911. године поднео оставку због сукоба са Димитријем Туцовићем. Написао је велики број новинских чланака и објавио преко 50 књига и брошура из области радничког покрета (МЕР Књ. 1, 1968: 919).

Уређивао је *Радничке новине*, био народни посланик Краљевине Србије, општински одборник у Београду. Лапчевићеви скупштински говори о буџету садрже критику великих издатака за војску, полицију, бирократију и монархију и протесте због недовољних издвајања за просвету, за народно здравље и унапређење привреде. Велики међународни углед стекао је гласањем против ратних буџета уочи балканских ратова и Првог светског рата, залажући се за Балканску федерацију.

Европски социјалисти договорили су се да, у случају сукоба, њихови парламентарни представници гласају против војних кредита. Српски социјалистички посланици Лапчевић и Кацлеровић испунили су ту обавезу три пута и поднели велики притисак своје национално узбуђене друштвене средине. То им је било нарочито тешко зато што то исто нису учинили социјалистички посланици у парламентима Аустрије, Немачке, Француске, Белгије, Британије. Лапчевић се због таквог држања није ни касније поколебао. Сматрао је да би за српски народ било боље да је био мање ратоборан. У периоду након Првог светског рата одбио је да се прикључи бољшевицима, након чега се повукао из радничког покрета, не желећи да учествује у сукобима завађених струја. Противио се како националистичкој, тако и комунистичкој политици, залажући се за грађанске слободе, социјалну демократију и парламентаризам. Заступао је политику конкретних реформи које побољшавају живот радника (Nikolić 1999: 53).

7. **Триша Кацлеровић** (1879–1964), новинар, адвокат и политичар. Завршио је Правни факултет у Београду и као студент био члан Клуба социјалиста Велике школе. Један је од оснивача Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске странке. У сарадњи са Димитријем Туцовићем радио је на стварању социјалистичке федерације балканских народа. Био је социјалистички народни посланик 1908, тада једини посланик Социјалдемократске партије у скупштини, и 1912, када је, поред њега, посланик био и Драгиша Лапчевић. Заједно са Лапчевићем гласао је против војних кредита. Априла 1919. учествује у оснивању Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), а 1921. постао је председник комунистичког посланичког клуба. Обављао је више дужности у руководећим телима Комунистичке партије Југославије, био је и њен секретар, а 1924. године делегат на конгресу Коминтерне у Москви.

Са активним партијским радом у радничком покрету престао је 1925. године (по неким изворима 1928). Пензионисан је 1948. као судија Врховног суда ФНРЈ (МЕР Књ. 1, 1968: 797). Улице у Београду, Крагујевцу, Крушевцу, Пожаревцу и Смедереву носе његово име. Помиње се у *Рововцу* као Кацлеровић.

8. **Мијат Мијатовић** (1887–1937), правник и певач популарне и народне музике. Дипломирао је у Београду на Правном факултету. Радио је прво као судски писар, касније као секретар у Министарству правде. Бавио се и адвокатуром и био један од популарних београдских адвоката (*Време*, 1937, бр. 5545 (26. јуни): 8). Ипак, највећи траг је оставио као певач, специфичног лирског гласа, који је радо певао српске песме. Своју прву плочу снимео је још пре Првог светског рата. Прославио се извођењем песама које су и данас познате. Један је од првих у свету користио технику наснимавања, на плочи *Прошетала Ана Пеливана* (1929). Композитор Станислав Бинички је његова извођења записао и обрадио за глас и клавир у збирци која је по њему названа *Мијатовке* (издање Геце Кона, 1925) (МЕ Књ. 2, 1974: 578–579).

Мијатовић је, као резервни артиљеријски поручник и као правник по професији, на Солунском процесу био бранилац другооптуженог, ђенералштабног пуковника Милана Гр. Миловановића (ТПО 1918: 3). У *Рововцу* се помиње као Мијат Пјевчик.

9. **Раде Пашић**, син српског политичара Николе Пашића.

10. **Никола П. Пашић** (1845–1926), српски и југословенски политичар, дугогодишњи председник владе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, оснивач и вођа Народне радикалне странке (МЕР Књ. 2, 1969: 270).

11. **Михаило Минић** (1864–1925), велепоседник, свештеник и политичар, познатији као поп Минић. Да је којим случајем наш савременик, вероватно би био омиљена тема таблоидних издања, окарактерисан као контроверзан, у сваком случају личност занимљивог животног пута. Учесник у ратовима, рађаван, свештено

лице, војни лиферант, бизнисмен, велепоседник, политичар, безброј лица у једној личности.

Као богослов треће године београдске Богословије, Михаило Минић узима пушку у руке и учествује у рату против Бугара 1885. године, где је тешко рањен у руку и стомак. Парохију у родном Мајдеву добија 1889. године. Политички врло ангажован као члан Радикалне странке, скоро две деценије је био народни посланик, први пут биран 1903. године. Затваран више пута по неколико месеци, између осталог и због оптужби за убиство окружног начелника Миодрага Крстића, али никада није било довољно доказа да буде осуђен за убиства за која је сумњичен (Урошевић 1932: 131–136). Мада су убице касније ухваћене уз признање да су унајмљени за 3.000 динара, богати прота није осуђен (Каниц 1987: 592–593).

Минић је био најутицајнија и најбогатија личност у расинском крају почетком 20. века. У Мајдеву је 1911. године саградио велелепну кућу, коју је народ прозвао „замак попа Минића”, а исте године је у Мајдево увео и телефон (Илић 2013а: 384–386). Киноматографски запис под називом „Свадба у Мајдеву”, снимљен 1911. године, приказује венчање Драгутина Тодоровића и Бранке Минић, српске обичаје и весеље тог времена, али и богатство породице Минић. Група српских војника у повлачењу 1915. године нехотице је запалила ову лепу, луксузну зграду. Пожар је оставио само зидове, а кућа је обновљена после рата. На врху обновљене куће, на фасади, скулптурално је представљена главица купуса која јасно сведочи о вези куће и породице Минић са производњом поврћа (купуса) у Солуну (Дабић 2015: web; Савковић 2009: 16–17).

Заједно са својом браћом, у Солуну је отпочео производњу поврћа, махом купуса, за потребе српских и савезничких трупа на Солунском фронту. Наводно зарађени новац делио је војницима из крушевачког округа, мада његови противници тврде супротно. У Крушевцу је основао Окружну банку, у циљу кредитирања просвете и привреде, што су његови противници наводили као пример његовог зеленашења. Посећивао га је регент Александар Карађорђевић и многи радикални прваци, а Минићи су у прошлости сакривали у својој кући краља Петра. На парохијско звање даје оставку 1920, наводећи да се у потпуности намерава посветити политичком раду. Пред крај живота био је запостављен од пријатеља из претходних времена, од којих је мали број дошао на сахрану (Урошевић 1932: 133–139). Уписано је у црквеним књигама да поп Минић није имао деце и да пред смрт није исповедио грехе и причестио се (Илић 2013б: 49).

Приписују му се многе афере, као нпр. сеча 1.700 хектара шуме манастира Наупаре, која је до последњег стабла посечена, без плана обнове (Сијић 2012: 278). У *Рововцу* се помиње као Поп Минић и поп Наупарски.

12. **Краљ Константин I Грчки** (1868–1923), од Гликсбурга, немачког порекла, краљ Грчке од 1913. до 1917. и од 1920. до 1922. године. Због прогерманске политике био је присиљен да абдицира у корист старијег сина Александра, након чије смрти је опет ступио на престо (МЕП Књ. 1, 1968: 857).

13. **Адам Р. Младеновић** (1888–1929), књижевник и учесник Великог рата. Рођен је у Голупцу, основну школу је завршио у Београду, а реалну гимназију у Петрограду (Санкт-Петербургу). Био је члан редакције руског листа *Свјет*, а у току Првог светског рата и његов ратни дописник. У руским листовима и часописима објављује преводе приповедака Лазе Лазаревића, Ђуре Јакшића, Светозара Ђоровића, Милице Јанковић и др. Године 1918. враћа се у Београд, где је дипломирао на Правном факултету. Умро је 1929. године као секретар државног правобранилаштва и резервни капетан I класе. Годину дана касније, објављен је његов роман „Кроз крв и огањ: приче из рата” (Шпанић 1930: [V]–XI).

14. **Јован Ђирковић** (1871–1928), Чифа или Ђирко-паша, пореклом из Црне Горе, био је српски учитељ, национални радник и револуционар из времена борбе за Македонију. Обављао је више функција у српским институцијама пре и после Првог светског рата. Између осталог, био је школски инспектор, секретар митрополита, кооснивач четничке организације у Битољу, начелник охридског и битољског округа, народни посланик (Станић 2003: 69–141). Помињан је током Солунског процеса и позиван као сведок. Након повратка српске војске у отаџбину био је један од функционера у локалним властима (ГПО 1918: 326). Помиње се у *Рововцу* као г. Ђирковић.

15. **Димитриос Гунарис** (1867–1922), грчки политичар, потом и премијер 1921. године. Стрељан 1922. године након пораза грчке војске у Турској (тада је по други пут збачен грчки краљ Константин). Пронемачки настројен, Гунарис је био против Венизелоса („Günaris, Dimitrios”: web). Помиње се у листу као Гунарис.

16. **Елефтериос Венизелос** (1864–1936), грчки политичар и државник, оснивач грчке Либералне странке, дугогодишњи министар и председник владе. Борио се за ослобођење Крита од Турака и уједињење са Грчком. Склопио Балкански савез и ушао у рат против Турске 1912. године, постигао јачање и ширење Грчке у балканским ратовима и Првом светском рату. Наклоњен силама Антанте, један је од најзначајнијих политичара у модерној грчкој историји (МЕП Књ. 1, 1968: 256). У *Рововцу* се помиње као Венизелос.

17. **Стефанос Скулидис**, грчки политичар, пронемачки настројен. Помиње се у листу као Скулидис.

18. **Вилхем фон Мирбах – Харф** (1871–1918), немачки гроф, политичар и дипломата, немачки амбасадор у Русији, након потписивања Брестског мира. Помиње се у листу као Мирбах.

19. **Лорд Херберт Хенри Асквит** (1852–1928), енглески државник, вођа Либералне странке и британски премијер 1908–1916. године (МЕРП Књ. 1, 1968: 84).

20. **Рејмонд Асквит** (1876–1916), британски официер, син лорда Херберта Асквита, британског премијера, погинуо на Соми 15. септембра 1916. године („Raymond Asquith”: web).

21. **Вудро Вилсон** (1856–1924), амерички политичар и државник, један од вођа Демократске странке. Био је професор и ректор универзитета, а у периоду 1913–1921. и 28. председник САД. Као председник, оштро је иступао против латиноамеричких држава: војне интервенције у Мексику 1914. и 1917–1918, окупација Хаитија (1915–1934) и Доминиканске Републике (1916–1921), подржавао је и војну интервенцију против Совјетске Русије. Увео је САД у рат на страни Антанте 1917. године. Активно је учествовао у мировној конференцији у Версају и стварању Друштва народа, али је његову политику у вези наведеног дезавуисао Сенат САД, одбивши да ратификује Версајски уговор, после чега су САД трајно остале ван Друштва народа. Добитник Нобелове награде за мир 1919. године (МЕРП Књ. 1, 1968: 272). Помиње се у *Рововцу* као Вилсон.

22. **Карл Либкнехт** (1871–1919), немачки политичар – револуционар, по професији адвокат. Изабран је за посланика у Рајхстагу 1912. године, као припадник левог крила Социјалдемократске партије. Иступао је против немачког и међународног империјализма, једини гласајући против ратних кредита, због чега је искључен из социјалдемократске парламентарне групе. Због револуционарног рада и организовања антиратних демонстрација, осуђен је 1916. године на 4 године робије. Био је кооснивач Спартакистичког савеза, који је послужио као основа за стварање Комунистичке партије Немачке. Имао је истакнуту улогу у новембарској револуцији у Немачкој 1918. године. Након јачања контрареволуције ухапшен је заједно са Розом Луксембург и зверски убијен 15. јануара 1919. године (МЕРП Књ. 1, 1968: 940). У листу се помиње као Липкнехт, немачки социјалиста.

23. **Никола Мрвош**, лекар, санитетски поручник Војске Краљевине Србије. Током борби на Кајмакчалану био је у саставу Дринске дивизије (Рувидић 1921: [109]–143). Помиње се у листу као D^r Мрвош.

Околности у којима је стваран лист

Станислав Краков покренуо је *Рововац* у условима какве само рат може да приреди. Негостољубиви предели масива Кајмакчаланана су сами по себи довољна тешкоћа, а уколико замислимо још и непосредну смртну опасност која је вребала сваког тренутка, одлука да се осмишљава и пише један шаливи лист заслужује дивљење. Нисмо заборавили да је Краков „под бомбама и кур-

шумима” на Кајмакчалану написао и први роман. Претходних ратних година, широм разних ратишта и у беспућима Албаније, водио је и дневник у којем су се зачеле многе приче. Ипак, задржаћемо се овај пут само на *Рововцу* и покушати да осветлимо његов настанак.

Рововац је исписиван током децембра 1916. године, непосредно након што се Краков вратио у јединицу са опоравка после тешког рањавања, овенчан славом у силним јуришима. Иако су најтеже борбе утихнуле, било какво примирје било је неслућено далеко.

Краков бележи да се „осећа као ловац у заседи”. Мање или веће борбене активности и „чарке” су свакодневне и смрт не пропушта да убере свој данак. Супротстављене стране су толико близу, да гине чак и добро заклоњени „кувар са неољуштеним кромпиром у руци, погођен метком у главу који је дошао вертикално из неба, ко зна од кога испаљен”. Живот се одвија у затвореном хоризонту. Циклично се смењују монотонија и наилазак смрти. Краков закључује:

Епопеја јуриша и подвига је завршена и сада остаје још једино неугледна и неславна смрт у блату. Нема више умирања у апотеози. Све је пригушено, прљаво и случајно. Свакога дана има случајно мртвих. (Краков 2009: 200)

У овим условима, Краков налази простор и време за писање, започињући *Рововац*, али и свој први роман:

Цео мој живот до сада био је покрет и акција. Сада, прикован за каљаву земљу, почео сам да размишљам, да се сећам и да пишем. (Краков 2009: 201)

Претходно, за време опоравка, боравио је у релативно мирнодопским условима, у којима је током реконвалесценције имао прилике да сазна много нових вести кроз различите контакте. Свакодневно му је била доступна штампа, кретао се у различитим слојевима, па је чак имао и бурне авантуре, а преко родбинских и пријатељских веза имао је приступа најелитнијим круговима и информацијама. Како се опорављао, јачала је и жеља за повратком у прве борбене редове. Избегавао је у неколико наврата да буде упућен у Француску, као рањеник или по задатку, а једном приликом је чак запретио да ће се убити ако му не буде дозвољено да се врати на фронт (Краков 2009: 191–195).

Након повратка у јединицу, осетио је потребу да пише, али и да помогне својим друговима да лакше поднесу суморне и погибелне рововске дане. Одлучио је да понеким измамљеним осмејком разбије тешке мисли исцрпљених ратника, да шалом, понекад горком, макар мало разоноди и на трен одагна страхове својих другова, али и да се подсмехне свему против чега није

могао да се бори на други начин, па и онима за које је сматрао да су заслужили бар понеку „чикарму”.

Вишеструко талентован, Краков је *Рововац* испунио причом, песмом, шалом, цртежима, сликама сачињеним од пејзажа, ликова и речи.

Оштрица сатире често је била усмерена према истакнутијим радикалима, али и социјалистима и другима који, према процени аутора, нису били доследно, безрезервно и искрено на националној линији. Приметно је да су мета *Рововца* лица која су често неомиљена у националним и војним елементима наклоњеним идејама и ставовима који се углавном везују за мистериозну „Црну руку”.

Могуће је да су на „уређивачку политику” листа, тј. на његовог творца Кракова, утицале идеје револуционарне организације „Уједињење или смрт”, познатије као „Црна рука”, коју је водио пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Краков је на више начина био повезан са *црнорукцима*, мада не постоји траг о његовој формалној припадности наведеној организацији. Вероватно се ради о младалачкој понесености патриотским и помало романтичним ореолом који је „Црна рука” уживала у то време.

Краковљеви ујаци, Недићи, били су блиски са Аписом и другим руководиоцима организације, а брат Милана Недића,¹⁰ Милутин, био је и формално члан организације. Престолонаследник Александар наводно је понудио Милану Недићу да председава суђењем Апису и другим оптуженима у Солунском процесу, али је Недић ово одбио због пријатељског односа са Аписом (Краков 2009: 210–211). Поред тога, Краков је био у пријатељском односу са више припадника и симпатизера „Црне руке”, па је чак у једном периоду одржавао курирску везу између Аписа и својих претпостављених, тј. Аписових симпатизера у Дринској дивизији. Краков је преко свог команданта батаљона, мајора Живковића, упознао Аписа и том приликом му показао амблеме „Црне руке” и „Беле руке”, које је лично направио (Краков 2009: 153–155).

Командант 17. пука, Алекса Стојшић, више пута је помињан током истраге у Солунском процесу као „Аписов човек”, мада је Стојшић неке од навода оповргао пред судом током процеса (ТПО 1918: 55, 101, 262). Слично је сматрано и за још једног Краковљевог претпостављеног, потпуковника Милана Завађила, у то време начелника штаба Дринске дивизије.

Можда је најсликовитији пример „антирадикалске” оријентације *Рововца* Наум Димитријевић – Сколомерија (познат и као Геца), за којег Краков иронично наводи у првом броју *Рововца* да

¹⁰ Милан Недић (1877–1946), официр. У Првом светском рату командант пука и бригаде. Један од команданата пристаништа у Медови код Скадра за време повлачења и евакуације српске војске. Шеф саобраћајног одељења Врховне команде на Крфу. Писац књиге *Српска војска на албанској голготи*. У Другом светском рату на захтев немачког окупатора од 1941. председник српске владе (Сарамандић 2004: 88).

ће га као „опробаног патриоту” ангажовати за „дописника са стране”. Наум Димитријевић је био сведок против Аписа у Солунском процесу, а између осталог описује како је због свог политичког и новинарског ангажмана против „Црне руке” био мета напада и чак физички малтретиран од њених припадника (ТПО 1918: 341–345). Сукоб са црнорукцима вероватно је допринео да Наум Димитријевић емигрира у иностранство (Рошуљ 1998: 28).

Ко је Станислав Краков?

Станислав Краков (Крагујевац, 29. март 1895 – Сен Жилијен, 15. децембар 1968), новинар и књижевник, човек занимљиве биографије. Отац Александар (Зигмунд, Сигисмунд), лекар, мајка Персида, рођ. Недић. Основну школу учио је у Књажевцу, а у Београду је завршио Другу мушку гимназију. Још као ђак седмог разреда гимназије учествовао је као добровољац у Балканском рату 1912. Следеће године опет је у бојним редовима, против Бугарске, где је и рањен код Криве Паланке. Као тек свршени питомац 46. класе Ниже школе Војне академије улази у гротло Великог рата, те је прошао албанску голготу 1915, учествовао у многим биткама, више пута рањаван. Избио је међу првима на врх неосвојивог Кајмакчалана, први ушао у Велес и Руму.

Као војник од каријере, поручник, пензионисан је 21. јуна 1921. године, јер није могао поднети да је хрватским, тј. бившим аустроугарским официрима признат истоветни ранг или чин више него српским. Носилац је Белог орла с мачевима IV степена, две златне медаље за храброст, Албанске споменице, Крста милосрђа и више других одликовања (Ћирковић 2009: 277–278).

Студирао је и дипломирао права, иако се негде наводи да је само апсолвирао, не и дипломирао. Као одушевљени присталица ваздухопловства, уређивао је наш најстарији аеронаутички часопис *Наша крила* (1924–1939), био је и политички уредник „Политике”, те главни уредник *Времена* (1932). Нашао се и у елитној скупини новинара која је пратила југословенског суверена приликом посете Француској, када је убијен у Марсеју 9. октобра 1934. У текстовима је потом нескривено писао да су усташки терористи, подржани од Италије („Одговор јунацима са Капорета”), Југословенима „убили вођу и владара”, што је изазвало дипломатски инцидент с Италијом. Са позиције директора *Времена* смењен је одлуком министра-председника Милана Стојадиновића 1. јануара 1936. У редакцији *Ратника* сарађује потом све до 1939, као помоћник уредника, јер је титуларни уредник био бригадни генерал Чедомир М. Шкекић (1889–1948). Директор Радио Београда постао је 19. јула 1940, а пред рат му је било понуђено место амбасадора у Вашингтону. Под Недићевом администрацијом био је уредник *Новог Времена*. Побегло је у Аустрију 1945. године, те потом живео у Швајцарској, где је и умро.

На гласу је био као велики библиофил и екслибрист, те колекционар старог новца. У стручним круговима посебно се уважава његов текст *Религиозност у старим српским новцима* (Ћирковић 2009: 277–278).

Аутор је изузетних ратних фотографија. Сценариста и режисер филма *Голгота Србије*, који је у првој верзији приказан под насловом *За част отаџбине* (Сарамандић 2004: 87).

Његов први објављен прозни текст „Смрт капетана Ранђића” (*Мисао*, 1919) сегмент је из романа *Кроз буру*. Објављивао је прозне текстове (одломке из романа), приповетке, путописе, репортаже, критичке текстове о књижевној, филмској, ликовној и позоришној уметности у следећим листовима и часописима: *Мисао*, *Прогрес*, *Зенит*, *Критика*, *Радикал*, *Време*, *Трибуна*, *Српски књижевни гласник*, *Летопис Матице српске*, *Будућност*, *Наша Крила*, алманаху *Јадранска стража* и др.

Објавио је романе *Кроз буру* (1921) и *Крила* (1922), књигу путописа *Кроз Јужну Србију* (1926), потом мемоарску ратну прозу *Наше последње победе* (1928). Историјско-публицистичком делу његовог стваралаштва припадају књиге *Пламен четничтва* (1930), *Престолонаследник Петар* (1933) и монографија објављена у емиграцији *Генерал Милан Недић I-II* (Минхен, 1963. и 1968). Поред наведених књига, у белешци *Од истог писца*, уз роман *Крила*, најавио је и роман *Човек који је изгубио прошлост* (рукопис није сачуван), затим књигу приповедака *Црвени Пјеро* (објављена тек 1992, у издању Филипа Вишњића *Црвени Пјеро и друге новеле*) (Тешић 2009: 415).

Постхумно су по први пут објављени аутобиографски роман *Живот човека на Балкану* (1997) и сценарио за филм *За част отаџбине – Пожар на Балкану* (2000).

Контроверзна улога Станислава Кракова у Другом светском рату и оптужбе да је сарадник окупатора утицали су да његово писано дело дуго буде скрајнуто и заборављено. Велика је штета што, због Краковљевог каснијег политичког ангажовања, Краковљеве белешке у Великом рату, и о самом рату, нису раније биле доступне широј читалачкој публици.

Закључак

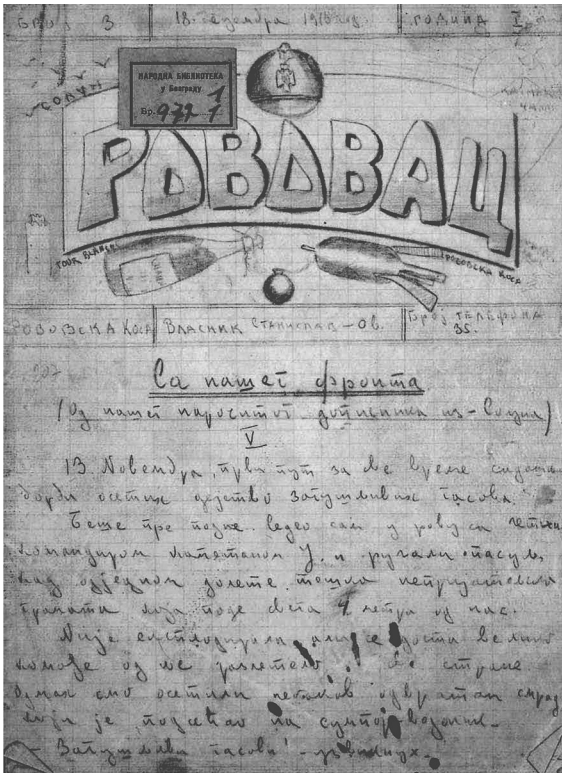
Станислав Краков је од младих дана био вичан перу, али и ратник-доброволац из ослободилачких ратова које је водила Србија почетком 20. века. Неустрашив и са великом дозом ратничке дрскости, ништа мање храбар није био ни када се лати пера. Лист *Рововац* је врцао од критике негативних појава у српској војсци и друштву, које су се читавале током ратних времена и голготе српског народа.

Само такав дух могао је да се осмели и недвосмислено укаже на привилегован положај Радета Пашића, сина тада свемоћног

Николе Пашића, исмевајући његово „шминкерско” учествовање у рату којим се чак хвалио отац Никола.

Краков није штедео ни друге водеће личности, елитизам, профитерство, штетне појаве, користећи прилику да макар „пецне” и помене оне за које је сматрао да су се огрешили о „националну ствар” или злоупотребили тежак положај српског народа у сврху личне промоције и користи. У светлу његове повезаности са више официра блиских „Црној руци”, уочљиво је да Краков у *Рововцу* на цинично-ироничан начин помиње више лица која су на неки начин била у колизији са црнорукцима.

Нема злурадости у речима и сликама *Рововца*. Затечени у условима који до крајњих граница изнурују људско тело и ум, аутор и његови саборци желе само да поруче како нису глупи, глуви и слепи, како знају да постоји живот који није омеђен ровом. Крвљу и блатом умрљане странице поручују да је најсветији циљ већи од свега, али да знају да су се многи огрешили о њега.

Сл. 8. Насловна страна броја 3, са траговима крви (*Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 1)

Рововац ипак није инструмент обрачуна са противницима, политичким неистомишљеницима или било ким другим. Пре свега, он је замишљен да суморне ратне дане на завејаним планинским

висовима, у блату под земљом ископаних склоништа, у блиском додиру са смртном опасношћу – учини бар мало ведријим.

Рововац је био једно од оруђа којима су се Краков и његови саборци борили против неизвесности, непријатеља, страха, глади, неправде, против свега што носи рат, па макар он био и Велики. *Рововац* и његови „рововци” су били већи од рата, виши од Кајмакчалана и свих оних висова које су освојили хрлећи у загрљај родне груде.

Краковљева младост вапила је за шалом и смехом, иако је сурови рат оставио трага у младалачкој души. Убрзано одрастање у светској и националној катастрофи помешало је дечачку необузданост и стечену огорченост младог ратника. Отуда на страницама *Рововца* и шала и пошалица и цинизам и иронија и пародија и прекор и нада и... још много тога неизреченог. Понека кап крви на броју 3 нису мрље од кафе. Зато се може и опростити ако су „рововци” негде погрешили или негде претерали, а изгледа да нису.

Понекад изгледа да *Рововац* није писан тако давно.

Извори и литература

* Коришћене скраћенице: ВРС – Велики рат Србије...; ЗЈС – Знаменити Јевреји Србије; Илић 2013а – Куцање; Илић 2013б – Лазарички протоколи; МЕ – Muzička enciklopedija; МЕР – Мала енциклопедија Просвета; ТПО – Тајна превратна организација...

Аранитовић, Добрило и Радоман Ристо Манојловић, прир. *Велики народни типар: шаљиво-стоки илустровани листић за узданицу Србинову: 1893–1895*. Фототипско и транскрибовано издање, Пљевља: Завичајни музеј, 2007.

Булатовић, Бранка. „Рукописни листови у Народној библиотеци Србије”. *Гласник Народне библиотеке Србије*, Год. 2, бр. 1 (2000). 91–97.

Булатовић, Бранка. „Рукописни листови у Народној библиотеци Србије”. *Књижевна историја*, XXXV, бр. 120/121 (2003). 259–275.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. Књ. 20, 1916. година. Офанзива српске војске на Солунском фронту. Трећи период, Операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део 2, Освојење кота 1912. и 1378. и пад Битоља. Београд: Главни ђенералштаб, 1931.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. Књ. 21, 1916. и 1917. година. Рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне. Београд: Главни ђенералштаб, 1931.

„Günaris, Dimitrios”. *L’Enciclopedia Italiana*. Доступно на: <http://www.treccani.it/enciclopedia/dimitrios-gunaris/> <приступљено 03. 03. 2015>

Дабић, Марина. „Када су камере биле реткост, а бракови трајали до краја живота”. *Слобода = Liberty (Online)*, 2015, бр. 2108 (25. јануар). Доступно на: http://sloboda.snd-us.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1154:kad-su-kamere-bile-retkost-a-brakovi-trajali-do-kraja-zivota&catid=7:reportaze-i-intervjui&Itemid=126

Дедић, Марија. „Биљана Бојковић: Нисмо ни свесни наше историје”. *Вечерње новости online*, 18. мај. 2014. Доступно на: <http://www.novosti.rs/вести/сцена.483.html:491829-Biljana-B> <приступљено 06. 03. 2015>

Добричанин, Мирко. *Гуслар Перун*, 3. изд. Београд: Interpress, 2002.

Đorđević, M. „Najveće predratne afere (6): Bludni Pašićev sin”. *Vesti online*, 09. 05. 2012. Доступно на: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/223568/Najvece-predratne-afere-6-Bludni-Pasicev-sin/> <приступљено 06. 03. 2015>

Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон, [уредник Александар Гаон]. Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011.

Илић, Драгић. *Ќуцање*. Крушевац: Црква Лазарица, 2013.

Илић, Драгић. *Лазарички протоколи*. Београд: Неаника; Крушевац: Црква Лазарица, 2013.

Јаковљевић, Стеван. *Српска трилогија. Књ. 2, Капија слободе; Епизод*, Јуб. изд. Београд: Слобода, 1982 (Сабрана дела Стевана Јаковљевића у десет књига).

Каниц, Феликс. *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Књ. 1, [превео Глигорије Ерњаковић], 3. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1987.

Краков, Станислав. *Живот човека на Балкану*, 3. изд. Београд: Наш дом; [Lausanne]: L’Age d’Homme, 2009.

Краков, Станислав. *[Дневник 1915/16]*. Фонд Народне библиотеке Србије, сигнатура Р 707/1/1.

Лазаревић, Драгана. „Архивска грађа на сталној изложбеној поставци меморијалног комплекса „Родна кућа војводе Живојина Мишића” у Струганику”. *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, бр. 26/27, 1992. 92–106.

Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија. Књ. 1, А-Љ, [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин ... [и др.], 2. изд. Београд: Просвета, 1968.

Мала енциклопедија Просвета: општа енциклопедија. Књ. 2, М-Ш, [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин ... [и др.], 2. изд., Београд: Просвета, 1969.

Muzička enciklopedija. 2, Gr-Op, [glavni urednik Krešimir Kovačević], 2. izd. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974.

Nikolić, Miodrag. „Dragiša Lapčević (1867–1939)”. *Republika*, God. 11, br. 222/223 (1999). 53.

“Raymond Asquith”, Wikipedia. Доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Raymond_Asquith <приступљено 06. 03. 2015>

Рововац, 1916, бр. 1–4, рукописни лист Станислава Кракова. Фонд Народне библиотеке Србије, сигнатура П 26268.

Рошуљ, Жарко. *Час описа часописа. 2, Геџа*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1998.

Рувидић, Жарко М. „Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године”. *Ратник*, Год. 37, св. 1/3 (јан./март 1921). [109]–143.

Савковић, Марија. „Минићи – некад и сад”, рубрика Шаренград. *Град*, Год. 7, бр. 394 (27. 11. 2009). 16–17.

Сарамандић, Љубомир. *Ходочашће на Крфу*. Београд: Тетратон, 2004.

Сијић, Милорад, *Значајни људи Крушевца: (1833–1944)*. Крушевац: Епархија крушевачка, 2012.

„СИНОЋ је умро Мијат Мијатовић”. *Време*, Год. 17, бр. 5545 (субота, 26. јуни 1937). 8.

Службени војни лист. Солун, Год. 36, бр. 17 (22. јула 1917). 203.

Станић, Миле. „Успомене на митрополите с којима сам радио: Михаила Г. Ристића = Mihailo G. Ristic: Reminiscences of Metropolitans I Have Worked With”. *Вардарски зборник*, бр. 2, 2003. 69–141.

ТАЈНА превратна организација: извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну: по белешкама вођеним на самом претресу. Солун: Штампарија Велика Србија, 1918.

Тешић, Гојко. „Ко је био Краков”. *Живот човека на Балкану*, Станислав Краков. Београд: Наш дом, 2009. 415–418.

Ћирковић, Симо Ц. *Ко је ко у Недићевој Србији: 1941–1944: лексикон личности: слика једне забрањене епохе*. Београд: ИПС Медиа: Просвета, 2009.

Урошевић, Т. [Таса, Танасије], прота. „Поп Михаило Минић: парох Мајдевски, истакнути борац за слободу и самоопредељење народно”. *Глас цркве*, Год. 10, бр. 5/6 (мај/јуни 1932). 127–140.

Шпанић, М. „[Адам, Р. Младеновић...]”, *Кроз крв и огањ: приче из рата*. Адам Р. Младеновић. Београд: Штампач Чоловић и Мадаревић, 1930. [V]–[XI].

Попис илустрација

Слика 1. „Рововац”, детаљ, *Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 7.

Слика 2. „Божји Бата”, *Рововац*, 1916, бр. 4 (25. децембар): 3.

Слика 3. „Божјића печеница из рова”, *Рововац*, 1916, бр. 4 (25. децембар): 3.

Слика 4. „Рововин”, *Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 8.

Слика 5. „Наше патриоте”, *Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 3.

Слика 6. „Концерат у Солуну” и „Концерат на Кајмакчалану”, *Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 3.

Слика 7. „Раде Пашић”, *Рововац*, 1916, бр. 2 (8. децембар): 5.

а) Примерак Народне библиотеке Србије.

б) Примерак у меморијалном комплексу „Родна кућа војводе Живојина Мишића” у Струганику.

Слика 8. Насловна страна броја 3, са траговима крви, *Рововац*, 1916, бр. 3 (18. децембар): 1.

Nataša Jovanović

Rovovac (1916).

Stanislav Krakov's Handwritten Periodical

Summary

The paper describes the handwritten periodical *Rovovac*, a comic periodical from the trenches, written by Stanislav Krakov during the Battle of Kaymakchalan and preserved in the National Library of Serbia. Similar to its author, *Rovovac* appears to be unrestrained, dishevelled, jocular, ordinary. However, when we delve a little deeper into its secrets, we begin to discover its subtlety, beauty, mystery, complexity. In order to understand *Rovovac* better, we have to decipher it in many written reminders of the Great War, and not limit ourselves to merely reading its pages.

Key words: Stanislav Krakov, *Rovovac*, handwritten periodical, World War I, The Great War, National Library of Serbia, periodicals.

Примљено: 22. септембра 2014.

Прихваћено за објављивање: 11. марта 2015.